

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**АКЦЕНТНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЛЕННАТА МОРФЕМА
В РАННАТА ИСТОРИЯ НА СКАНДИНАВСКИТЕ ЕЗИЦИ
И НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – МЕЖДУ САМОСТОЯТЕЛНОСТ
И ИНТЕГРАЦИЯ НА ЕНКЛИТИКИТЕ**

**Владимир Найденов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**ACCENTUAL CHARACTERISTICS OF THE DEFINITE
ARTICLE IN THE EARLY HISTORY OF THE NORDIC LANGUAGES
AND BULGARIAN – BETWEEN ISOLATION AND INTEGRATION
OF ENCLITICS**

**Vladimir Naydenov
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. In the Nordic languages as well as in Bulgarian, an enclitic demonstrative has developed into a suffixed article. However, whereas the Nordic article typically does not alter the accentuation of the resulting word form in relation to the base, the Bulgarian one often attracts stress. Two factors appear to have contributed to this. First, in the Nordic languages but not in Bulgarian, the morphosyntactic independence of clitics seems to have overridden their tendency to become integrated into the accentual unit of the host. Second, in the course of their history, the Nordic languages have acquired lexical tone, whereas Bulgarian, conversely, has replaced the Proto-Slavic pitch accent system with one of dynamic stress. Nevertheless, a possible partial parallel to the Nordic development may be present in the definite forms of words of accent paradigm (b).

Key words: accent, definite article, enclitic, Nordic, Slavic

Между историята на българския език и тази на скандинавските езици се наблюдават редица паралели. И в двата случая падежното склонение на съществителните, унаследено от праиндоевропейския период, е изцяло или почти изцяло изгубено. Също така и в двата случая в парадигмата на съществителните на съвременните езици се е развил следпоставен определителен член¹, който произлиза от

¹ Относно статуса на членната морфема в тези езици понастоящем вж. напр. Franks (2001: 55), Гаравалова (2014: 12–18) за българския и Faarlund (2009) за норвежкия.

енклитично показателно местоимение²: стб. градъ тѣ 'този град' → бълг. *градът*; стск. *garð inn* 'онова стопанство (в.п.)' → шв., дат., норв. *gården* 'стопанството'.³

Въпреки това в прозодично отношение двете членни морфеми се различават. В скандинавските езици добавянето на определителен член по правило не води до прозодични промени в сравнение с основната (неопределена) форма. Това важи не само за мястото на ударението, което поради фиксирания начално ударение на ранните германски езици почти никога не се променя при формообразуването, но и за т.нар. акцент (бинарна тонемна опозиция в шведския и норвежкия и контраст между ларингализацията, наречена *stød*, и нейното отсъствие в датския), който достатъчно често варира в рамките на парадигмата. Така в шведския език на неопределената форма ^{1'}*gård*с тонален акцент 1 съответства членуваната ^{1'}*gården* със същата акцентуация, за разлика напр. от суфикса за множествено число -*ar*, който, както и повечето други формообразуващи суфикси, причинява „метатония“: ^{2'}*gårdar* (вж. напр. Riad 2009, както и Kristoffersen 2000 и Basbøll 2005 за съответните явления в норвежкия и датския език)⁴. Напротив, в българския език определителният член често привлича ударението върху себе си: *град* – *градът* (вж. Patseva 2009 и цитираните там трудове за синхронен анализ на явлениято). При думите от мъжки род този исторически унаследен акцентен образец е присъщ на значителен брой високочестотни съществителни и периодически се прехвърля дори върху заемки, напр. *тим* – *тимът* (Стаменов 2015). Образецът е регулярен при думите от ж.р. с краесловна съгласна (*нощта*) и почти всички бройни числителни (*петте*). Естествено е да си зададем въпроса защо между разглежданите езици се наблюдава такава драстична прозодична разлика при иначе сходно морфологично развитие. Както ще стане ясно от изложението по-долу, причината се корени в различното прозодично третиране на енклитиките през периодите на възникване на определителния член.

Възникването на скандинавския определителен член е отнасяно от различни изследователи било към староскандинавския период (според някои автори едва XIII в.), било още към праскандинавския период (преди VIII в.; вж. обзора в Stroh-Wollin 2016: 136–138). В староскандинавския език едносричните словоформи са се характеризирали с акцент 1, а многосричните – с акцент 2, поради което акцент 2 е предизвиквало и добавянето на всички

² Много съвременни граматически теории описват тези части на речта като детерминативи, но тук ще използвам традиционната терминология. Под енклитика ще разбирам дума, която не образува акцентна фраза самостоятелно, а системно бива интегрирана в една акцентна фраза с друга, предходна дума (ср. Зализняк 1985: 118).

³ Често се предполага, че местоимението, от което е възникнала членната морфема, е въвеждало следпоставено прилагателно, поясняващо съществителното. За критика на това схващане вж. Stroh-Wollin (2016: 134–135) и отпращките там. ⁴ Исторически обясними изключения са в норвежкия език членните форми на няколко думи като *far* 'баща', които получават акцент 2. В датския редица думи с кратка гласна като *ven* 'приятел', които по исторически причини нямат *stød*, го добавят в определена форма.

сричкотворни суфикси: ¹' garðr – ²' garðar. Несъмнено, именно статусът на определителния член като енклитика е довел до различната му акцентуация, но предполагаемият механизъм на възникването ѝ зависи от избраната теория за възникването на самия акцентен контраст. В общи линии, преобладават два типа теории, като и двата предполагат възникване на тоналния контур на акцент 2 поради по-късна реализация на свързаната с ударената сричка интонационна мелодия. Според първия тип (напр. Kristoffersen 2004) получаването на акцент 2 при наличието на срички след ударената като в ²' garðare било автоматично правило на староскандинавския език: интонационната мелодия се е измествала надясно от ударената сричка в рамките на акцентната фраза (в съответствие с познатата от редица езици тенденция за забавяне на тоналния връх). Задължително обаче интонационният тон е оставал в рамките на граматическата дума, оттам и акцентуацията на съчетания като ¹'garðr inn → ¹'garðrinn 'стопанството (и.п.)'. Вторият тип теории (напр. Riad 1998) отнасят възникването на тоналния акцент още към предходния, праскандинавски период: посттонични срички с метрически обусловено второстепенно ударение автоматично са получавали висок тон (вероятно интонационния такъв), а след загубата на второстепенното ударение тоналният контур е бил запазен (*'garðōR → ²'garðar). Пораждането на акцент 2 от второстепенни ударения обаче дълго време е останало продуктивен процес, какъвто то е и досега в редица диалекти (т.нар. акцент на сложни думи като в ²'kyrkogård 'гробище', букв. 'църковен двор'). И тук граматическите граници не са без значение – привличането от второстепенни ударения и до днес се наблюдава в рамките на морфологичната дума, а поне някои от формите на определителния член в староскандинавския език са съдържали тежки срички или потенциални метрически стъпки: бихме очаквали стск.*²' garðjinn като стск. ²' farinn ← *²' farinn ← *²' farinR ← праск.*farinaR 'пътувам (мин. прич., м.р., ед.ч., им.п.)'. Затова и при тази теория изглежда вероятно, че решаваща е била именно граматическата граница между самостоятелна дума и енклитика.

Акцентното поведение на членната морфема в българския език се дължи на праславянските корени на българското ударение. Въпреки традиционното схващане, според което членуването се е развило едва през среднобългарския период (XII – XIV в.), има ред основания да се смята, че в говоримия език поне зачатъците на такива енклитични форми са били налице твърде рано – през старобългарския период и преди него (вж. Гаравалова 2014: 84–91, Харалампиев 2001: 127–133 и цитираните там трудове⁵). В праславянския език (вж. напр. Дыбо 1981, Зализняк 1985) както кореновите морфеме, така и афиксите са могли да имат или да нямат лексикален акцент (първоначално несъмнено тон). По-

⁵ Тук става въпрос само за формалните предшественици на съвременните членни форми; отделен въпрос е датирането на възникването на съдържание и функции, присъщи на определителен член.

върхнинна реализация е получавал само първият лексикален акцент: *kǫrv- + *-a' → *kǫrva, но *golv- + *-a' → *golva'. При липса на лексикални акценти ударение е получавала първата сричка от акцентната фраза: *golv- + *-y → *gǫlvy. Вследствие на т.нар. закон на Дибо някои морфеме са били лексикално постацентиращи: *žen' + *-y → *žený. В резултат на тези принципи в езика са били налице три акцентни парадигми – а.п. *a* (при лексикално акцентуване основи), а.п. *b* (при лексикално постацентиращи основи) и а.п. *c* (при лексикално неакцентуване основи). Тясно свързани с тях са и опозициите между различни мелодични контури в рамките на ударената сричка, които обаче не са от решаващо значение за настоящата тема.

Поради гореспоменатите правила при регулярното развитие на думите от а.п. *a* не се наблюдава промяна в акцентуацията, както и в скандинавските езици: *kǫrpъ ть → *kǫlpъt*. Напротив, за думите от а.п. *c* са решаващи специфичните правила за акцентуване на фрази, съдържащи лексикално неакцентувани словоформи (енклиномени). В тях според т.нар. закон на Василиев-Долобко, формулиран в съвременната си форма от В. Дибо, при съчетания от енклиномен и проклитики ударението е падало върху първата проклитика (*nâ golvǫ), а при наличие на енклитики – по правило върху първата енклитика (*golvý žē; Зализняк 2008: 11, *nâ golvǫ žē, напр. Дибо 1981: 45). Именно на втората част на правилото се дължат почти всички случаи на отмятане на ударението в определена форма в съвременния български език: *grǫd – grǫdъt*, от *gǫrdъ – *gordъ ть' (Дибо 1981: 47–50).

Въпросът за механизма на това изместване на акцента върху енклитики е сложен. В ред публикации по въпроса той се описва като процес, важащ за енклитиките въобще (Дибо 1975: 29; но ср. 1981: 233). Напротив, в модела на А. Зализняк за староруския този ефект се приписва преди всичко на лексикална акцентуваност на повечето енклитики като *же*, *бо*, *са* и т.н. Той обаче също така споменава, че и акцентно самостоятелни, но лексикално неакцентувани думи могат да се обединяват в една тактова група с други думи (Зализняк 1985: 121). Именно това явление прави възможни примери като *слово сѣ*, *землю тѹ*, в които местоименията се третират като енклитики, а съответно и акцентуацията, наблюдавана в повечето български членни форми⁶. Според Зализняк ударението върху тях се обяснява със специално правило за третиране на едносрични неакцентувани словоформи след неедносрични неакцентувани словоформи като лексикално акцентувани (стр. 125). Ако обаче е правилно схващането на Х. Андерсен и Т. Оланер (Olander 2009: 155–165), според което лексикално неакцентуваните думи са рефлексни на думи с окситонно ударение върху последната мора в предисторията на прабалтославянския, то е напълно

⁶ Коренът на местоимението *тъ е лексикално неакцентуван (стр. 139), макар че някои от окончанията са акцентувани (такъв е случаят с *tǫ за ж.р. и.п. и ср.р. мн.ч. и с тези на всички косвени падежи като *togǫ за м.р. р.п. ед.ч., с. 143).

обяснимо, че енклитиките, често разполагани след тях, биха могли да бъдат преизтълкувани първо като лексикално предакцентуващи, а после (вследствие на закона на Дибо) и като лексикално акцентувани. Възможно е да са възникнали акцентни варианти, така че местоимението *тъ да е било лексикално неакцентувано като самостоятелна дума, но акцентувано като енклитика.

В съвременния български език ударението в думите от а.п. с често е преместено върху сричката, предшестваща историческата енклитика. При аломорфа -ът като в *градѣт* ← *gordѣтъ това е неизбежно следствие от изтеглянето на акцента от слабите (в случая краесловни) ерове. По-изненадваща е акцентуацията на форми като *градовѣте* и *месѣто* (вместо очакваните форми като *небетѣ*, *ръцетѣ*, запазени само в някои говори), на аналогията с които се дължат и съвременните ударения в неопределените им форми в балканските говори (Стойков 2002 [1962]) и в литературната норма (Булаховский 1959: 7–9); за едно възможно обяснение вж. Кортлант (1983). В словформи като *нощѣта* ← *not'ъ та (Булаховский 1959: 12) и *петѣте*, ср. *рѣтъ тѣ, е запазен и обобщен старият образец на а.п. с.

Така очертаният контраст между развоя на акцентуацията на членните форми в скандинавските езици и в българския се дължи, от една страна, на разликата в чувствителността към граматическата граница между опора и енклитика: староскандинавският интонационен акцент се е реализирал непременно в границите на граматическата дума, докато праславянският акцент е могъл да се реализира и върху енклитиките. На по-дълбоко ниво от значение са били коренно различните изходни прозодични системи. Преди възникването на акцентния контраст праскандинавският език се е характеризирал с динамично словно ударение, с което се е свързвал постлексикален интонационен акцент. Всяка дума задължително е получавала такова. Преходът към език с повърхнинен контраст между два тонални контура е имал място паралелно със самото установяване на определителния член. Обратно, праславянският език вече е представлявал „тонален“ език не само с оглед на контраста между акут, циркумфлекс и неоакут, но и поради самия факт, че основната форма на проминентност е представлявала лексикален тон. Както и в езици като японския и баския, такава система допуска съществуването на лексикално неакцентувани думи, при които тонална проминентност се приписва едва на нивото на акцентната фраза и съответно може да се разполага на различни места в нея, включително върху проклитики и енклитики. Продуктите на тази праславянска тонална система наблюдаваме в акцентните редувания на съвременния български език, макар и тонът да е заменен в него от чисто динамично словно ударение. От тази разлика в развитието на двете акцентни системи произтича и разликата в акцентуацията при членуване.

Все пак можем да констатираме и да се спрем съвсем накратко на един рядък случай, в който граматическата граница в българския може би е имала влияние, аналогично на това в скандинавските езици. Става въпрос за основите от а.п. *b* като *пѣн* – *пѣнтъ* (от *роръ тъ), както и в образуваните по същия

начин дълги форми на прилагателните от а.п. *b* като в рус. *бел* – *бѣлый* (от **běľъ jь*) (Stang 1957: 101–102); ср. отново *¹gård* – *¹gården*. Тъй като основите са поставящи (ср. по̀две), ударението върху тях е неочаквано. Ако тактовите групи се третираха като фонологична цялост, то ерът не би трябвало да бъде слаб и да изгуби ударението си. За това са предлагани различни обяснения, които тук поради ограниченото пространство няма възможност да разглеждаме, но сред тях ще изтъкнем предположението на Станг: ерът е бил третиран като слаб заради граматическата граница между опората и енклитиката. Можем да обясним отсъствието на такъв ефект в *град* – *градът* от **gōrdь* – **gōrdь tь* с факта, че там еровата гласна е получавала акцента едва на постлексикално (фразово) равнище.

В заключение можем да констатираме, че разликите между акцентния ефект на членните морфемии в разглежданите езици се дължат на коренно различното и отчасти дори противоположно развитие на прозодичните им системи и на свързаната с това различна тежест на граматическите граници като фактори за акцентуването.

Библиография

- Булаховский 1959:** Булаховский, Л. А. Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению. – *Ученые записки Института славяноведения* №XVII. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959, 3–69.
- Гаравалова 2014:** Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. ИБЕ “Проф. Л. Андрейчин”. София: БАН, 2014
- Дыбо 1971:** Дыбо, В.А. Закон Васильева-Долобо и акцентуация форм глагола в древнерусском и среднеболгарском. – *Вопросы языкознания* № 2, 1971, 93–114.
- Дыбо 1975:** Дыбо, В.А. Закон Васильева-Долобо в древнерусском (на материале Чудовского Нового Завета). – *IJSLP* №18, 1975, 7–81.
- Дыбо 1981:** Дыбо, В.А. *Славянская акцентология*. Москва: Наука, 1981
- Зализняк 1985:** Зализняк, А. А. *От праславянской акцентуации к русской*. Москва: Наука, 1985.
- Зализняк 2008:** Зализняк, А. А. *Древнерусские энклитики*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- Кортландт 1983:** Кортландт, Ф. Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади I: Исторически развой на българския език*. София: БАН, 169–176.
- Стаменов 2015:** Стаменов, Х. Акцентни варианти при едносрични членувани съществителни имена от мъжки род. – *Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура* № 4, 2015, 49–61.
- Стойков 2002:** Стойков, Ст. (1-во изд. 1962). *Българска диалектология*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. В. Търново: Фабер, 2001.

- Basbøll 2005:** Basbøll, H. *The Phonology of Danish*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Faarlund 2009:** Faarlund, J. T. On the history of definiteness marking in Scandinavian.– *Journal of Linguistics* № 45, 2009, 617–639.
- Franks 2001:** Franks, S. “The internal structure of Slavic Noun Phrases, with special reference to Bulgarian”. In: *Generative linguistics in Poland: Syntax and morpho-syntax*. Ed. by A. Przepiórkowski and P. Bański. Warsaw: PAN, 2001, 53–69.
- Kristoffersen 2000:** Kristoffersen, G. *The Phonology of Norwegian*. Oxford University Press, 2000.
- Kristoffersen 2004:** Kristoffersen, G. *The development of tonal dialects in the Scandinavian languages*. Accessed on 5 March, 2005. <<http://helmer.hit.uib.no/NTT/Cascais/0404ManusCascaisRevised.htm>>.
- Olander 2009:** Olander, T. 2009. *Balto-Slavic accentual mobility*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.
- Patseva 2009:** Patseva, M. Bulgarian word stress in the light of *Primary Accent First* formal theory. – *Littera et Lingua: електронно списание за хуманитаристи-ка*, есен 2009. Accessed on 1 February 2017. <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/node/1706>>
- Riad 1998:** Riad, T. The origin of Scandinavian tone accents. – *Diachronica* XV(1), 1998, 63–98.
- Stang 1957:** Stang, C. *Slavonic accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget, 1957.
- Stroh-Wollin 2016:** Stroh-Wollin, U. The emergence of definiteness marking in Scandinavian – new answers to old questions. – *Arkiv för nordisk filologi*, 131: 2016, 129–169.

